

Sławomir Augusiewicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5875-2550>

Werbunki Hansa Georga von Arnima, Georga Friedricha von Kreytzena i Ernsta Georga von Sparra na kampanię chocimską 1621 roku

Streszczenie: Na początku 1621 r. patenty na werbunek niemieckiej piechoty i rajtarii otrzymali m.in. Hans Georg von Arnim, Georg Friedrich von Kreytzen i Ernst Georg von Sparr. Arnim werbował swoją jednostkę w Prusach Książęcych, jednak proces formowania przeciągnął się i regiment nie wziął udziału w walkach pod Chocimiem. Część rajtarii Kreytzena i Sparra, werbowanej w Nowej Marchii, po odebraniu trzymiesięcznego żołdu zbuntowała się i wróciła do Brandenburgii. Jednak Kreytzen na czele 300 rajtarów dotarł pod Chocim 1 października 1621, na kilka dni przed podpisaniem ugody polsko-tureckiej.

Słowa kluczowe: Chocim 1621, wojny polsko-tureckie, Nowa Marchia, Prusy Książęce, Hans Georg von Arnim, Georg Friedrich von Kreytzen, Ernst Georg von Sparr

Przebieg kampanii i walk z armią sułtana Osmana II – w oparciu o liczne relacje, diariusze i pamiętniki – zostały już dostatecznie omówione¹. Ustalenie składu i liczebności wojsk polsko-litewsko-kozackich w obozie pod Chocimiem we wrześniu i październiku 1621 r. pozostaje, jak się wydaje, wciąż aktualnym zadaniem badawczym. Pomimo tego, że zachowało się i znajduje od dawna w obiegu naukowym wiele „komputów chocimskich”, część z nich została nawet opublikowana², badacze, może poza

¹ Dziękuję Fundacji Lanckorońskich i Fundacji z Brzezia Lanckorońskich za przyznanie mi stypendium w 2018 r., które umożliwiło realizację kwerendy archiwalnej w Berlinie. J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej (1621)*, Kraków 1921; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. X, cz. 2 (1964), s. 88–143, t. XI, cz. 1 (1965), s. 37–68; L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku*, Kraków 1979, s. 323–324; L. Podhorodecki, *Chocim 1621*, wyd. I, Warszawa 1988, wyd. II, Warszawa 2015; M. A. Алекберли, *Хотинская война (1621 г.)*, Черновцы 1957; П. М. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Київ 2011.

² Exercitus SRM contra Turcas sub felici Regimine Illustris et Magnifici Domini Joanni Caroli Chodkiewicz, General Ducis Exercitus MDL et Palatini Wilnensis ad Chocim deduc. A.D. 1621, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku (dalej: B.PAN Kórnik), nr 983, s. 130v-13; Spisek wojska do Turka, B. PAN Kórnik,

Józefem Tretiakiem, który znał tylko dwa z nich, na ogół poprzestawali na wykorzystaniu jednego, ich zdaniem najbardziej wiarygodnego rejestru jednostek pozostających pod komendą Jana Karola Chodkiewicza i Stanisława Lubomirskiego podczas walk z Turkami³. Dopiero niedawno Karol Żojdź i Zbigniew Hundert, publikując kolejny komput ze zbiorów rękopisów Biblioteki Narodowej, dokonali analizy porównawczej z innymi wykazami, wskazując na istniejące między nimi różnice⁴. Problemem pozostaje również poprawna identyfikacja dowódców jednostek, zwłaszcza cudzoziemców, których nazwiska zapisane zostały w zniekształconej formie.

Niewyjaśniony do końca został również problem jednostek, na które, jak pokazują rachunki sejmowe z 1623 r.⁵, wypłacono zaliczki na werbunek i tzw. Anrittsgelde⁶

nr 317, s. 394v-396; Ordynacja pułków wojska polskiego w chwalownej ekspedycji przeciwko nawałnym wojskom tureckim i tatarskim sultana Osmana cesarza tureckiego, na polach wołoskich, pod zamkiem Chocimiem za panowania Zygmunta III z Bożej łaski króla Polski, wielkiego księcia litewskiego, ruskiego, pruskiego, mazowieckiego, etc., B.PAN Kórnik, nr 333, k. 16–19v; Rejestr wszystkiego wojska tureckich ekspedycyj 1621, Biblioteka Uniwersytetu Wrocławskiego (dalej: BUWr, Oddział Rękopisów, Akc. 1949.439, Steinwehr II F 37 vol. 2, s. 102–103; Rejestr wszystkiego wojska polskiego, tureckiej pod Chocimiem ekspedycji w roku 1621, Biblioteka ks. Czartoryskich w Krakowie (dalej: B. Czart.), nr 111, s. 397–403 (publikacja: *Rejestr wojsk polsko-kozackich z 1621 r.*, [w:] *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 5, oprac. Z. Spieralski, J. Wimmer, Warszawa 1961, s. 134–141); Komput wojska polskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu pod Chocimiem w Wołoszych 1621, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. II, ks. 12, s. 715–718v; Komput wojska polskiego na pierwszą ekspedycję chocimską pod komendą J. K. Chodkiewicza. AGAD, Archiwum Branickich z Suchej (dalej: ABS), nr 17/25, s. 160–167; Spisek wojska koronnego przeciw Turkom, Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, nr 2, s. 830–837; Komput wojska koronnego i litewskiego na ekspedycję chocimską na której sweimi osobami byli Osman, sultan turecki i chan tatarski, mających wojsk do boju no. 700 000 w roku 1621, B. Czart., nr 347, s. 27–32; Rejestr wszystkiego wojska polskiego, tureckiej pod Chocimiem ekspedycji w roku 1621, B. Czart., nr 111, s. 397–403; Suma wszystkiego wojska naszego [1621], Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Nauk w Krakowie (dalej: B.PAU-PAN Kr.), nr 1046, k. 137v-139; Porządek wojska i pułków w obozie chocimskim przeciwko Turkom [1621], B.PAU-PAN Kr., nr 2251/3, k. 243–247; Ordynacja wojska an. 1621, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, nr 1896, s. 53–56. *Ordynacja pułków, które takie być i chodzić gdzie mają*, [w:] *Жерела до історії України-Руси*, т. VIII, *Матеріалу до історії української козащини*, ред. М. Грушевський, т. I, Львов 1908, 244–248; *Ordynacja pułków polskich na ekspedycję wołoską przeciwko sultanowi tureckiemu Osmanowi, osobą swą będącemu pod Chocimiem roku 1621 mającemu wojska 700 000*, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakuba Sobieskiego*, oprac. Ż. Pauli, Kraków 1853, s. 3–13; *Roku 1621 miesiącca prima Septembris Komput wojska koronnego i W. Ks. Lit. pod regimementem Jaśnie Wielmożnego JMP Jana Karola Chodkiewicza wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego koronnego i W. Ks. Lit.*, [w:] K. Żojdź, Z. Hundert, *Komput chocimski 1621 z rękopisu Biblioteki Narodowej*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. II, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 248–256. Por.: L. Podhorodecki, *Kampania chocimska 1621*, s. 128–136; L. Podhorodecki, N. Raszba, op. cit., s. 323–324, 333–339; J. Wimmer, *Wojsko i skarby Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XIV/1 (1968), s. 38–39; K. Żojdź, Z. Hundert, op. cit., s. 245–246.

³ L. Podhorodecki za najbardziej wiarygodny uznał komput wojska polskiego na pierwszą ekspedycję chocimską pod komendą J. K. Chodkiewicza. AGAD, dalej ABS, nr 17/25, s. 160–167 i na jego podstawie opierał w swoich publikacjach omówienie składu i liczebności wojsk polsko-litewskich pod Chocimiem. Jego zdanie w tym względzie podzielał Jan Wimmer, op. cit., s. 38.

⁴ K. Żojdź, Z. Hundert, op. cit., s. 248–156.

⁵ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), dz. II, nr 42, k. 45–212v.

⁶ W przypadku jednostek cudzoziemskich zaliczka wypłacana na poczet żołdu zwerbowanym żołnierzom wypłacana podczas pierwszej popisu (Musterung).

(łącznie było ich 26), a spośród których, jak zauważył Jan Wimmer, zostało wymienionych w komputach chocimskich tylko 11. Różnicę tę wybitny badacz historii wojskowej tłumaczy nieodpowiedzialnością oficerów, którzy przyjąwszy listy przepowiednie zawiedli, oraz dezercją. Na ostatnią okoliczność podaje, znane również Leszkowi Podhorodeckiemu, wydarzenie, „że cały oddział rajtarów [liczący 40 koni – S.A.] wzięwszy zaliczkę zdezerterował do Niemiec”⁷. Przypadków takich było zapewne więcej, skoro Jakub Sobieski pisał: „Liczba wojska daleko nie dochodziła do uchwalonej na sejmie. Ile wiem z rozchodu pieniędzy wojennych, było w wojsku Chodkiewicza tak piechoty niemieckiej, węgierskiej, polskiej, jako i konnicy lekkiej i ciężkiej 34 987 żołnierzy, nie licząc kilku rot niemieckich, które haniebnym przykładem w granicach jeszcze porzucili chorągwie”⁸. W czerwcu 1621 r. Zygmunt III wydał uniwersał, w którym nakazywał Chodkiewiczowi karać żołnierzy, „którzy zaciągnięci będąc do służb naszych i R.P. od wielmożnego hetmana polnego W.Ks.L. wzięwszy pieniądze ad rationem od tegoż hetmana i stacje z szkodą wielką ubogich poddanych na przystawstwach wybrawszy rozjechali się swawolnie, nie chcąc czekać słusznego do służb naszych czasu”⁹.

Do problemu dezercji zwerbowanych jednostek wrócę poniżej, wcześniej jednak warto zauważyć, że część jednostek, wymienionych w rachunkach sejmowych z 1623 r. faktycznie sformowano, nie zostały one jednak umieszczone w żadnym komputacie, ponieważ nie dotarły na czas pod Chocim, jak stało się to udziałem regimentu rajtarii wojewody malborskiego Stanisława Konarskiego, werbującego w Prusach Królewskich już w pierwszych tygodniach 1621 r.¹⁰, w tym samym czasie, co piechota niemiecka wojewody chełmińskiego Jana Wejhera oraz Ernesta Magnusa¹¹ i Gerarda Denhoffów¹². W rachunkach sejmowych obok wyżej wspomnianych, zostało wymienione 400 koni „Joannesa ab Arnim”¹³, którego można zapewne utożsamiać ze znanym oficerem z okresu

⁷ J. Wimmer, op. cit., s. 38; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska*, s. 103; L. Podhorodecki, N. Raszba, op. cit., s. 95.

⁸ J. Sobieski, *Pamiętnik wojny chocimskiej ksiąg troje*, wyd. W. Syrokomla, Petersburg 1854, s. 9. Por.: T. Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. II, *Epoka przedrozbiorowa*, wyd. II, Lwów–Warszawa–Kraków 1923, s. 209.

⁹ B.PAN Kórnik, nr 1540, k. 77.

¹⁰ S. Konarski, woj. malborski do elektora Jerzego Wilhelma, Rotenhoffe (Czerwony Dwór koło Sztumu?) 9 III 1621, w sprawie przemarszu 1000 rajtarów przez Prusy Książęce, Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: GStAPK), I Hauptabteilung (dalej: HA) Repositor (dalej: Rep.) 7 (Preussen), nr 92, str. niepaginowane; A. Schwarzenberg do S. Konarskiego, Königsberg 19 III 1621, ibidem, str. niepaginowane; W. Dworzaczek, *Konarski Stanisław h. Ossoria vel Kolczyk (zm. 1625), wojewoda malborski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII, s. 471.

¹¹ Na początku roku w Nowej Marchii pojawił się porucznik Magnusa Ernsta von Denhoffa – Polidar Adrian von Latz z patentem na werbunek regimentu piechoty (3000 żołnierzy). Tamtejszy kanclerz Appellmann nie wyraził jednak na to zgody, co więcej, zażądał kaucji na wypadek przemarszu zwerbowanych przez Latza żołnierzy przez kraj, o czym zawiadamiał tajnego radcę i kanclerza brandenburskiego Friedricha Pruckmanna Cölln a.d. Spree 17 (27) II 1621, GStAPK, I HA, Rep. 24, E2. s. 59–60v.

¹² P. Piasecki, *Kronika biskupa przemyskiego*, wyd. A. Chrząszczewski, Kraków 1870, s. 292; *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza*, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1846, s. 86.

¹³ AGAD, ASK, dz. II, nr 42, k. 211v–212.

wojny trzydziestoletniej, późniejszym feldmarszałkiem cesarskim (od 1628 r.) i saskim (w latach trzydziestych XVII w.) Hansem Georgiem von Arnimem. Wcześniej, w latach 1613–1620 służył on, co zważywszy ówczesne stosunki polsko-szwedzkie może wydawać się zaskakujące, Gustawowi Adolfowi¹⁴. Regimenty Wejhera i Denhoffów weszły w skład pułku królewicza Władysława, który wyruszył z Warszawy 10 czerwca i dotarł do obozu pod Chocimiem w pierwszych dniach września 1621¹⁵. Źródła nie wymieniają jednostki Arnima, milczą na ten temat opracowania historyków polskich i ukraińskich, z wyjątkiem Tretiaka i Przemysława Gawrona, wspominającego o „besztalunku” wystawionym przez Zygmunta III m.in. dla Arnima na regiment pieszy i 400 koni rajtarów¹⁶.

Starsza literatura niemiecka, jak np. biografia Hansa Georga Arnima autorstwa Georga Irmera czy napisana przez Ernsta Daniela Martina Kirchnera monografia położonego na terenie Marchii Wkrzańskiej (Uckermark, część Brandenburgii) zamku Boitzenburg, siedziby gałęzi rodu Arnimów, z której wywodził się przyszły feldmarszałek, nie tylko wspominają o jego służbie w armii koronnej w 1621 r., ale nawet podają nazwiska oficerów, dowódców kompanii w jego regimencie: Hans Friedrich von Sparr (Sparr), Hans von Götz, Hans Kaspar i Christoph von Klitzing¹⁷. Informacje zostały zaczerpnięte z zachowanego w archiwum rodowym w Boitzenburgu i opublikowanego przez Christiana Wilhelma Grundmanna patentu wystawionego przez Zygmunta III w Warszawie 18 lutego 1621 na formowanie regimentu piechoty (3000 żołnierzy w 10 kompaniach) i 400 rajtarów (w 2 kompaniach). Regiment miał być gotowy w maju, zebrać się i popisać (muster) w Prusach Książęcych, a następnie kwaterować przez 3 miesiące, a po ich upływie czekać dalszych dyspozycji królewskich, pozostając w zachodniej części Księstwa, w starostwach pasłęckim (Preußisch Holland), przezmarckim (Preußisch Mark), kwidzyńskim (Marienwerder) i prabuckim (*Riesenburg*)¹⁸. Wg Grundmanna *Arnim znalazł się we wrześniu w obozie chocimskim, co miałoby wynikać z paszportu, wystawionego ówczesnemu pułkownikowi przez króla (Warszawa 4 I 1622) na wolny prze-*

¹⁴ K.G. Helbig, *Hans Georg von Arnim-Boytzenburg*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. I, Leipzig 1875, s. 568–570; H. Gollwitzer, *Hans Georg Arnim v. Boitzenburg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. I, Aachen – Behaim, Berlin, 1953, s. 372–373; G. Irmer, *Hans Georg von Arnim. Lebensbild eines protestantischen Feldherrn und Staatsmannes aus der Zeit des dreißigjährigen Krieges*, Leipzig 1894, s. 1–35.

¹⁵ Diariusz ekspedycyjnej królewicza polskiego Władysława przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu i hanowi tatarskiemu w osobach swych na wojnie będących w Wołoszech pod Chocimiem roku 1621, B. PAN Kórnik, nr 342, k. 50–57; S. Kobierzycki, *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, tłum. M. Krajewski, Wrocław 2005, s. 322–340; J. Tretiak, op. cit., s. 118–129; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska*, s. 121–122; L. Podhorodecki, N. Raszba, op. cit., s. 160–161.

¹⁶ P. Gawron, *Proces tworzenia kadry oficerskiej armii koronnej w czasach Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 264 – 265.

¹⁷ G. Irmer, op. cit., s. 34–35; E.D.M. Kirchner, *Das Schloss Boytzenburg und seine Besitzer insonderheit aus dem Arnimschen Geschlechte*, Berlin 1860, s. 227–228.

¹⁸ Ch.W. Grundmann., *Versuch einer Ucker-Märckischen Adels-Historie*, Prentzlau 1744, s. 151–153.

jazd przez Polskę do Marchii, w którym monarcha zdaje się potwierdzać jego bezpośredni udział w walkach z Turkami: „der Edle Johannes Georgius Arnheim in Boytzenburg und Crewitz, Regiments-Oberster unsers deutschen Fussvolkes, in der sehr schwierigen Expedition gegen den feindseligsten Widersacher des christ lichen Namens, für unsre und unsrer Reiche Vertheidigung 3000 deutscher Fussgänger gesammelt und zu uns geführt, und seine militairische Kunst, eines tapferen und beherzten Mannes würdig, bezeugt hat”¹⁹. Również Kirchner podkreślił zasługi oddziałów niemieckich pod komendą Arnima w odparciu najazdu wojsk Osmana II²⁰. Irmer powstrzymał się od takiej konkluzji, wspominając jedynie, że Arnim pod koniec października znajdował się we Lwowie²¹.

Prowadzenie akcji werbunkowej w Prusach Książęcych przez Arnima potwierdzają jego korespondencje z nadradcami (regentami) pruskimi i elektorem Jerzym Wilhelmem, którzy wyrażali niezadowolenie z wyznaczenia przez króla pułkownikowi Musterplatzu w Księstwie, a nawet wysuwającymi zarzut, że stało się to z jego inicjatywy. Pułkownik, formalnie poddany elektora, obawiając się jego niełaski, starał się odpierać te zarzuty, pisząc z Frankfurtu nad Odrą 24 marca 1621 r. do Jerzego Wilhelma, a 5 maja do nadradców, że nie tylko nie nakłaniał Zygmunta III do takiej lokalizacji zaciągów do jego regimentu, ale starał się wręcz odwieść króla od takiej decyzji. Zapewniał przy tym, że utrzyma surową dyscyplinę wśród żołnierzy i nie dopuści do żadnych gwałtów i rabunków. Obiecywał dołożyć starań, aby popis (Musterung) i zakwaterowanie odbyły się już poza terytorium Prus Książęcych²². Werbunki rozpoczął zapewne w drugiej połowie maja 1621 r. 30 maja pisał z Kwidzyna do elektora, że będzie się starał przebywać z wojskiem w Księstwie jak najkrócej, przez 8 dni spodziewa się zebrać 1500 piechoty i 300 jazdy. Prosił przy tym Jerzego Wilhelma o przyznanie mu stacji na 14 dni, do momentu nadejścia nowego ordynansu od Zygmunta III, którego prosił o wyznaczenie nowego, położonego poza granicami pruskimi, Musterplatzu i kwater²³.

Regiment Arnima mógł opuścić Prusy Książęce, podobnie jak 700 rajtarii Konarskiego²⁴, pod koniec sierpnia. Pobyt pułkownika i jego jednostki w okolicach w październiku 1621 jest potwierdzony źródłowo. 26 października Jadwiga Dzierznicka, żona Aleksandra Dzierznickiego skarżyła w sądzie grodzkim we Lwowie „de Arnen, praefec-

¹⁹ Ch.W. Grundmann., op. cit., s. 153–154; G. Irmer, op. cit., s. 35; E. D. M. Kirchner, op. cit., s. 229–230.

²⁰ E. D. M. Kirchner, op. cit., s. 228–229.

²¹ G. Irmer, op. cit., s. 35.

²² H.G. von Arnim do Jerzego Wilhelma, Frankfurt nad Odrą 24 III 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane; H .G. von Arnim do nadradców pruskich, Frankfurt nad Odrą 5 V 1621, ibidem, str. niepaginowane.

²³ H.G. von Arnim do Jerzego Wilhelma, Marienwerder (Kwidzyn) 30 V 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane.

²⁴ O planowanym przemarszu 700 rajtarów Konarskiego przez starostwo nidzickie i jednodniowym postoju na jego terytorium pisał Daniel v.d. Ölsnitz, starosta nidzicki do Jerzego Wilhelma, Neidenburg (Nidzica) 26 VIII 1621 r., GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane.

tum peditum germanorum” i cały jego pułk o zabór zboża i zwierząt gospodarskich²⁵. Jak świadczą wspomniane rachunki sejmowe z 1623 r., w których odnotowano wypłacenie pieniędzy Arnimowi we Lwowie przez pisarza skarbowego Pawła Wojankowskiego, regiment Arnima wszedł w skład grupy, prowadzonej przez Zygmunta III, który wyruszył z Warszawy 26 września i dotarł tam 13 października²⁶. W rzeczywistości nie wzięłyby więc udziału w bitwie pod Chocimiem.

Jak wspomniano wyżej, Hans Georg von Arnim w styczniu 1622 r. opuścił służbę w armii koronnej. W 1629 r. dowodził posiłkami, które cesarz Ferdynand II wysłał do Prus Królewskich, aby wsparły wojska koronne w wojnie przeciw Szwedom w Prusach Królewskich, które walczyły m.in. w bitwie pod Trzcianą²⁷.

Oprócz Arnima patenty werbunkowe od Zygmunta III otrzymali także inni poddani elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Jerzego Wilhelma: „Friderico Kraucz [Kraic] Capitano” jeszcze w 1621 r. otrzymał 17 000 zł Anritsgeld na werbunek 600 rajtarów. Natomiast „Ernesto Sparre Rotmagistro” otrzymał żołd za 3 miesiące na zaledwie 15 rajtarów²⁸. Wymienieni oficerowie to pułkownik Georg Friderich von Kreytzen i rotmistrz Ernest Georg von Sparr, którzy w pierwszej połowie 1621 r. werbowali w Nowej Marchii 2 kompanie rajtarów na wyprawę chocimską.

Georg Friderich von Kreytzen wcześniej służył w armii litewskiej, a już w 1617 r. zaciągnął w Prusach Książęcych 200 rajtarów na kampanię moskiewską²⁹. Pod koniec 1618 r. pod komendą Krzysztofa II Radziwiłła walczył w Inflantach dowodząc dragonią³⁰. Ernst Georg von Sparr pochodził z Brandenburgii, z linii Trampe w Uckermark. Do 1621 r. źródła o nim milczą, wg jego biografów prawdopodobnie wyprawa przeciw Turkom miała być jego pierwszą kampanią wojenną. Jednak z faktu, że powierzono mu,

²⁵ Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів, (ЦДІАУЛ), ф. 9, оп. 1, сп. 374, s. 856 – 857. Pragnę w tym miejscu podziękować dr. Przemysławowi Gawronowi za uprzejme udostępnienie odpisu źródła. Zob. także: P. Gawron, *Dyscyplina w szeregach armii polsko-litewskiej na terenie Małopolski i Rusi Czerwonej w czasie przygotowań do wyprawy chocimskiej w 1621 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXXI, 2019, z. 2, s. 96.

²⁶ AGAD, ASK, dz. II, nr 42, k. 211v–212. *Diariusz wojny chocimskiej r. 1621*, [w:] *Starożytności historyczne polskie*, wyd. A. Grabowski, t. I, Kraków 1840 s. 133; J. Tretiak, op. cit., s. 195–196; L. Podhorodecki, *Kampania chocimska*, s. 65; L. Podhorodecki, N. Raszba, op. cit., s. 267; L. Podhorodecki, Chocim, s. 153–154.

²⁷ K.G. Helbig, op. cit., s. 568; H. Gollwitzer, op. cit., s. 373; G. Irmer, op. cit., s. 105–115

²⁸ AGAD, ASK, dz. II, nr 42, k. 45, 209v-210.

²⁹ C. Krollmann, *Das Defensionswerk im Herzogtum Preussen*, Teil II, *Das Defensionswerk unter dem Kurfürsten Johann Sigismund*, Berlin 1909, s. 94. Kompania Kreytzena znalazła się pod komendą Aleksandra Gosiewskiego i wzięła udział w kampanii moskiewskiej 1617–1618, P. Gawron, *Wojska zaciągu cudzoziemskiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w latach 1609–1618*, [w:] „*W hetmańskim trudzie*”. *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2017, s. 82–83, 92.

³⁰ U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 82–83. Błędnie przypisywany mu jest udział w kampanii smoleńskiej 1633–1634, w której w rzeczywistości brał udział jego krewny Achaz von Kreytzen, zob.: Achatus von Kreytzen do nadradców pruskich, obóz pod Smoleńskiem 9 IX 1633, GStAPK, XX HA, Herzogliches Briefarchiv, E, Kasten 722, str. niepaginowane.

jako rotmistrzowi, szefostwo kompanii, można wnioskować, że posiadał już jakieś doświadczenie wojskowe. Znany jest przede wszystkim ze służby w armii cesarskiej, w szeregach której w latach trzydziestych i czterdziestych brał udział w wojnie trzydziestoletniej, przez jakiś czas pozostając nawet pod komendą Hansa Georga von Arnim. Razem z nim uczestniczył w walkach ze Szwedami w Prusach Królewskich, w tym w bitwie pod Trzycianą. Po 1632 r. cesarz Ferdynand II mianował go *generalfeldzeugmeisterem*³¹.

Nie wiadomo, kiedy zaczęły się werbunki do jednostki Kreytzena w Nowej Marchii, źródła potwierdzają, że trwały jeszcze na początku lipca³². *Musterplatz* wyznaczono w Międzyrzeczu. Na *Musterung* i zaprzysiężenie w obecności komisarzy królewskich miało stawić się, wg późniejszych zeznań uczestników wydarzeń, 200 rajtarów w kompanii Sparra, dowodzonych przez porucznika Christiana Ernsta von Knobelsdorff i 100 w kompanii Kreytzena dowodzonych przez kapitänleutnanta Kaspara von Brugk. Kreytzen twierdził, że wszystkim został wypłacony – oprócz *Anrittsgeld* – także trzymiesięczny żołd³³. Potem, zapewne kilka dni przed 31 lipca³⁴, doszło do wydarzeń, które prawdopodobnie były tożsame ze wspomnianymi powyżej przypadkami dezercji całych jednostek. Po kilku dniach pobytu w Międzyrzeczu i następnym dwóch dniach marszu doszło do buntu, rajтары zabrali ze sobą chorągiew i zawrócili do Marchii. Kreytzen, który podążył za nimi, 31 lipca 1621 r. pisał do rajców Frankfurtu nad Odrą i starosty generalnego wielkopolskiego Adama Sędziwoja Czarnkowskiego z prośbą o pomoc w zatrzymaniu dezerterów. Brak pewnych wiadomości na temat poczynąń Sparra w tym czasie, wg niepewnych informacji został na rozkaz króla aresztowany w Warszawie³⁵.

Zygmunt III, który otrzymał od Kreytzena rejestry uciekinierów oraz wykaz 6 osób, którzy przyjęli *Anrittsgeld*, ale nie stawili się na popis, 26 sierpnia przesłał je do Jerzego Wilhelma, domagając się zwrotu pieniędzy i przykładowego ukarania dezerterów³⁶. Po-

³¹ B. Potten, *Sparr Ernst Georg Graf*, [w:] *Allgemeine deutsche Biographie*, Bd. XXXV, Leipzig 1893, s. 62–63; T. Mömer, *Märkische Kriegs-Obersten des siebenezehnten Jahrhunderts: Ernst Georg Sparr + 1666 [und] Otto Christof Sparr + 1654*, Berlin 1861, s. 30–31, 40–44, 52–54, 79–148.

³² W.F. Kieniz, O. W. Bornstedt do kanclerza F. Pruckmanna i tajnych radców brandenburskich, bmd, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane. Odpowiedź Jerzego Wilhelma do tajnych radców w Berlinie na informacje o szkodach poczynionych przez zwerbowanych rajtarów Kreytzena, Königsberg 7 (17) July 1621, *ibidem*.

³³ A. Schubert do F. Pruckmanna, Lietzen 2 (12) XI 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane; Ch.E. von Knobelsdorff do Jerzego Wilhelma, Schwiebussen (*Świebodzin*) 30 X (9 XI) 1621, *ibidem*; G.F. von Kreytzen do burmistrza i rady miasta Frankfurt nad Odrą, Poznań 31 VII 1621, *ibidem*.

³⁴ W liście Kreytzena datowanym na 31 lipca jest już mowa o ucieczce do Marchii zwerbowanych rajtarów, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane.

³⁵ A. S. Czarnkowski, starosta generalny Wielkopolski, do burmistrza, rajców i senatu Frankfurtu nad Odrą, Poznań 31 VII 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane; G.F. von Kreytzen do burmistrza i rady miasta Frankfurt nad Odrą, Poznań 31 VII 1621, *ibidem*.

³⁶ Zygmunt III do Jerzego Wilhelma, Warszawa 26 VIII 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane.

dobne listy 11 września wysłał do radców i kanclerzy Marchii Brandenburskiej w Berlinie i Nowej Marchii w Kostrzynie³⁷. Nieco wcześniej, 7 września, o żądaniu królewskim powiadomił ich już elektor, na rozkaz którego dwa tygodnie później, 24 września (datowany wg kalendarza juliańskiego Cölln a.d. Spree 14 września 1621 r.) sporządzili uniwersał wzywający wymienionych z nazwiska wszystkich zbiegłych żołnierzy do stawienia się przed nimi i wyjaśnienia przyczyn buntu i ucieczki oraz zwrotu pobranych pieniędzy³⁸. Uniwersał został opublikowany w Kostrzynie, Krośnie nad Odrą i Sulechowie. Sporządzając z przeprowadzonego śledztwa relację do Jerzego Wilhelma zwrócili uwagę, że spośród wymienionych tylko kilku pochodziło z krajów mu podległych, pozostali, jak wnosili z brzmienia nazwisk, byli cudzoziemcami³⁹.

Z zeznań złożonych przed sądem nadwornym w Sulechowie (Züllichau) przez Valtina von Kalckreuter w imieniu syna Georga Abrahama, oskarżanego oprócz dezercji o zabranie chorągwi kompanii Sparra, przed tajną radą brandenburską ojców: Alexandra von Otterstadt, Christoffa Winsens, Hansa Wagenschütz, Hansa Jurgena von Wartenbergen, Jüge'a Zicker, Jochima Leddins, Bendixa Reichart i osobiście przez Franza Joachima Schapelow, wreszcie Wulffa von Kienitz i Otto Wilhelma Bornstedt w Kostrzynie wynikało, że wina leżała całkowicie po stronie oficerów, Kreytzena i Sparra, pierwszy był nieobecny w czasie popisu na Musterplatzu, Sparr zaraz po popisie potrafił żołnierzom po 16 zł z żołdu na felczera i pisarza wojskowego, a następnie w towarzystwie chorążego Hansa Christoffa von Burgsdorffa odjechał z Międzyrzecza. Wcześniej dowódcy rabowali konie Polakom, narażając swoich podkomendnych na odwet. Wg większości zeznań, to porucznik Christian Ernst von Knobelsdorff, wobec braku rozkazów i zagrożenia ze strony Polaków, podjął decyzję o odwołaniu do Marchii, jednak w trakcie przemarszu, pod pozorem przeprowadzenia rozpoznania, odjechał od nich, zabierając kilka koni. Schapelow, oskarżony o przyjęcie od Sparra Antrittsgeld i niestawienie się w Międzyrzeczu, zaprzeczał, jakoby miał odebrać jakiegokolwiek pieniądze od rotmistrza i zostać zwerbowany. Kienitz i Bornstedt przyznali, że zaciągnął ich Burgsdorff i stawili się terminowo w Międzyrzeczu. Po 8 dniach oczekiwania na rozkazy podjęli marsz, w czasie którego byli atakowani przez Polaków. Po kolejnych dwóch dniach, porucznik (nie podają nazwiska, ale zapewne chodzi o Knobelsdorffa) podjął decyzję o powrocie do Marchii. W konkluzji nadradcy uznali, że Schapelow został oczerniony przez Sparra, natomiast pozostali nie mogą być karani ani – jako ubodzy i zadłużeni – zwracać otrzymanych pieniędzy⁴⁰. Za winnego całego zajścia uznali Knobelsdorffa, rzekomo pochodzącego

³⁷ GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane; GStAPK, I HA, Rep. 24, E2, s. 81–82,

³⁸ Jerzy Wilhelm do kanclerza F. Pruckmanna i tajnych radców brandenburskich, Ortelsburg 7 IX 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane; GStAPK, I HA, Rep. 24, E2, s. 69;

³⁹ Kanclerz F. Pruckmann i tajni radcy S. Winterfeld, T. Knesebeck do Jerzego Wilhelma, Cölln an der Spree, 5 (15) XI 1621, GStAPK, I HA, Rep. 24, E2, s. 70–80.

⁴⁰ Kanclerz F. Pruckmann i tajni radcy S. Winterfeld, T. Knesebeck do Jerzego Wilhelma, Cölln an der Spree, 5 (15) XI 1621, GStAPK, I HA, Rep. 24, E2, s. 70–80; H. Prencendorff do F. Pruckmanna, Cüstrin

z Frankonii, którego ojciec wprawdzie służył Hohenzollernom (był ochmistrem dzieci elektora Jana Jerzego – margrabiów Christiana i Joachima Ernesta)⁴¹, ale nie był poddanym brandenburskim. Wydaje się, że formułując taki wniosek, w istocie rehabilitujący dezertersów, tajni radcy próbowali bronić reputacji i honoru Niemców, a Marchijczyków w szczególności, które to, jak podkreślał w swoich listach Zygmunt III, zostały mocno nadszarpnięte całym wydarzeniem.

Knobelsdorff nie stawiał się przed radcami, zatrzymał się poza granicami Marchii Brandenburskiej u swojego kuzyna Hansa Georga w Świebodzinie. Próbował się jednak usprawiedliwić – 12 listopada brat jego babki, Adam von Schubert, przesłał do kanclerza brandenburskiego, Friedricha Pruckmanna, list z załączonymi pismami Knobelsdorffa do Kreytzena jeszcze z 7 VIII 1621 r. oraz krewnych Knobelsdorffa. Porucznik zrzucił winę na kapitänleutnanta Brugka, który najpierw zbuntował swoją kompanię, a potem przyłączyli się do niego jego rajтары. Sam Knobelsdorff poszedł z nimi, spodziewając się namówić żołnierzy do powrotu. Widząc jednak wśród nich brak posłuchu i niesubordynację, zrezygnowany odjechał⁴².

W zasadzie taki był finał tego swoistego śledztwa zleconego władzom w Brandenburgii. Knobelsdorff uniknął najprawdopodobniej odpowiedzialności. W maju 1626 był rotmistrzem w armii cesarskiej⁴³, w której służył już przed 1621 r., zapewne w latach 1618–1620 jako wachmistrz pod rozkazami feldmarszałka Heinricha von Dampierre⁴⁴.

Kreytzen z 300 rajtarami, prawdopodobnie werbowanymi niezależnie od kompanii Sparra i Brugka dotarł – jak świadczą wspomniane rachunki sejmowe – pod Lwów wraz z Zygmuntem III⁴⁵, a potem pod Chocim, wprawdzie pod sam koniec walk, kiedy toczyły się już rokowania pokojowe. W grupie „z osobna, co po tym do obozu wchodzili”

27 X (6 XI) 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane; NN w imieniu sądu nadwornego w Sulechowie do tajnych radców, Züllichau (Sulechów) 23 X (2 XI) 1621, ibidem.

⁴¹ J. Weilersile do F. Pruckmanna i tajnych radców w Berlinie, Cüstrin den 23 IX (3 X) 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane; A. Schubert do F. Pruckmanna, Lietzen 2 (12) XI 1621, ibidem. Wg leksykonów szlachty pruskiej i niemieckiej Knobelsdorffowie wywodzili się ze Śląska, w omawianym okresie żyło tam wielu przedstawicieli rodu, *Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexicon*, t. III, Basel 1726, s. 36–37; E.H. Kneschke, *Neues Allgemeines Deutsches Adels-Lexicon*, Bd. V, Leipzig 1864, s. 160–162.

⁴² A. Schubert do F. Pruckmanna, Lietzen 2 (12) XI 1621, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane; Ch.E. von Knobelsdorff do Jerzego Wilhelma, Schwiebussen (*Świebodzin*) 30 X (9 XI) 1621, ibidem; Ch.E. von Knobelsdorff do G.F. von Kreytzen, Schwiebussen (*Świebodzin*) 28 VII (7 VIII) 1621, ibidem.

⁴³ D. Kuhnheim do rotmistrza brandenburskiego H.Ch. Borckersdorffa, Mühlbock 10 V 1626, [w:] *Acta publica. Verhandlungen und Corespondenzen der schlesischen Fürsten und Stände*, hsg. J. Krebs, Bd. IV, *Die Jahre 1626–1627*, Breslau 1855, s. 59; J. Krebs, *Schlesien in den Jahren 1626 und 1627*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, Bd. XX, 1886, s. 22.

⁴⁴ Abmus, Friedrich, Hans George, Wulff, Balzer, Christoff George, Christian, Georg, Sigmund, Melchior, Ernst, Zacharias Knobelsdorffowie do tajnej rady brandenburskiej (?), bmd, GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane.

⁴⁵ AGAD, ASK, dz. II, nr 42, k. 209v.

został wymieniony jako „Krayter”, „Kraycz”, „Krajzer”⁴⁶. Niektóre diariusze wspominają natomiast o przybyciu do Chocimia 1 października, razem z taborem królewicza Władysława spod Kamieńca Podolskiego „Cresa”, „Kreysza”, „Kreytz”⁴⁷. Świadczy o tym również ustęp z listu Krzysztofa II Radziwiłła: „Jeśli tam pokój stanął, i wojsko rozprawowano, wiedz w.m. pan do tego rzeczy, aby jm. pana starostę iberpolskiego [hiperbolańskiego Ernsta Magnusa Denhoffa? – S.A.] i p. Kreyca z gotowymi ludźmi sam obrócono, do czego wiem, że onemu na ochocie nie zejdzie”⁴⁸.

Prawdopodobnie razem z Kreytzenem dotarł w grupie królewskiej pod Lwów, a następnie pod Chocim również Ernst Georg von Sparr⁴⁹. Władysław IV, zaciągając wojsko na planowaną wojnę turecką, chciał mu powierzyć komendę nad „niemieckim wojskiem” i w wystawionym w związku z tym obliżu wspomniął o udziale Sparra w bitwie pod Trzcianą w 1629 r., jak i w walkach z Turkami pod Chocimem⁵⁰. Nie wydaje się więc, żeby – jak wspomniano wyżej – prawdziwe były pogłoski o jego aresztowaniu w Warszawie w połowie 1621 r. w związku z dezercją jego kompanii. 19 lutego 1622 r. przebywał w rodowej siedzibie w Trampe, skąd pisał do elektora z prośbą o pomoc w odzyskaniu pieniędzy wypłaconych w Międzyrzeczu i prosząc o pozwolenie na dalszą służbę u Zygmunta III. Jak wiadomo, do tego nie doszło i następne lata spędził w armii cesarskiej.

⁴⁶ AGAD, ABS, nr 17/25, s.167; B. PAN Kórnik, nr 333, k. 19v; *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, s. 13; T. Korzon, op. cit., s. 209.

⁴⁷ AGAD, AR II, ks. 12, k. 709.; B. PAN Kórnik, nr 333, k. 15v; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, nr 226, s. 507.

⁴⁸ K. Radziwiłł do Broniewskiego, z obozu 30 X 1621, [w:] *Księcia Krzysztofa Radziwiłła hetmana polnego W.Ks.L. sprawy wojenne i polityczne*, Paryż 1859, s. 108.

⁴⁹ AGAD, ASK, dz. II, nr 42, k. 210.

⁵⁰ *Obligations des Königs Vladislaus von Polen, dem Kayserl. Generalfeldzeugmeister Ernst George von Sparr gegeben, 1646 den 26sten Juny*, [w:] A.B. König, *Historisch-merkwürdige Beyträge zur Krieges-Geschichte des grossen Kurfürst Friedrich Wilhelms in der Lebenbeschreibung Otto Christophs von Sparr*, Stendal 1793, s. 95–96.

Aneksy

[Rolle dezerterów z kompanii rotmistrza Ernsta Georga von Sparra]

Rękopis: GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane. Oryginał.

- 3 Pferde der Leutenambt Christian Ernst von Knobelstorff;
- 4 Pferde Wachtmeister Alexandern von Ottenstedt;
- 4 Pferde Corporall Georg Diclaw;
- 4 Pferde Corporall Casper Schultze;
- 3 Pferde Hanß von Wagenschutz, Aufwarter;
- 4 Pferde Christof von Wins, Aufwarter;
- 5 Pferde der Fahnenjunker Georg Abraham von Kalckreuter;
- 5 Pferde Wolff Hendrich von Khünitz;
- 3 Pferde Davidt Steinwehr;
- 3 Pferde Jochim von Ladien;
- 2 Pferde Adam von Dupow;
- 3 Pferde Adam von Kalckreuter;
- 3 Pferde Otto Wilhelm von Bornstedt;
- 2 Pferde Hanß George Wartenberger;
- 2 Pferde Carin Kharberger;
- 2 Pferde Geroge Christof Voßberger;
- 2 Pferde Christof Kerger deß Leutenambts Hoffmeistern;
- 2 Pferde Christian Hoppe des Wachtmeisters Einspenniger;
- 2 Pferde Martin Heun, deß Corporals Caspar Schnuz Einspenniger;
- 2 Pferde Hanß Binse;
- 2 Pferde Martin Blatz;
- 2 Pferde Hanß Sieber;
- 2 Pferde Andreas Steffen;
- 2 Pferde Jochim Handschle, deß H. Rittmeisters Stakmeister;
- 3 Pferde Wagenmeister David Matthiaß;
- 2 Pferde Hansß Klem;
- 1 PferdFritze Einspennigern;
- 2 Pferde Michel Pach von Pachautt;
- 2 Pferde Hans Schwan;
- 2 Pferde George Sawer;
- 2 Pferde Valtin Fahnenschmidt;
- 2 Pferde Heinrich Stein Khammen;
- 2 Pferde Merten Steinpach;

1 Pferd Hanß Stegeman;
 1 Pferd Hanß Schmiedel;
 2 Pferde George Hanike;
 2 Pferde Baltzer Moyeßes;
 2 Pferde Hanß von Glogaw;
 3 Pferde Hanß Lenz;
 2 Pferde Jochim Dietlof;
 2 Pferde Brauß Einspennigern;
 1 Pferd George Heinrich Wesche;
 1 Pferd Nickell Patzschke;
 2 Pferde Valtin Laschaw;
 2 Pferde Jahn Haerlam;
 1 Pferd Merthen Khlaz;
 1 Pferd Geurge Nawgardt;
 1 Pferd Martin Fandschke;
 1 Pferd Hanß Gergen Hemme;
 1 Pferd Jochim Dieberl;
 1 Pferd Paul Hüllich;
 1 Pferd Daudid Worffel;
 2 Pferde Simon Schulze;
 2 Pferde Hanß List;
 2 Pferde Hanß Lehman;
 2 Pferde Hanß Schulze;
 2 Pferde Valtin Steinhauff;
 3 Pferde Jacob Schmideberger;
 2 Pferde derFeldtscherer Jochim Schulze;

Verzeichnis der Reutter, so unter Caspar von Brugk sambt ihm seindt außgerißen und zu Schelmen geworden

Rękopis: GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane. Oryginał.

5 Pferde Caspar von Brugk serin Eigen;
 3 Pferde Georg Trewart Corporall;
 1 Pferd Albrecht Lueke;
 2 Pferde Caspar Panckwisch;
 2 Pferde Wilhelm Stieger;
 2 Pferde Abraham Wienpach;
 1 Pferd Magnuß Luckhe;

4 Pferde Nickodemuß Pagemagel;
 2 Pferde Georg von Lüben;
 2 Pferde Merthen Feßer;
 4 Pferde Merthen Quartawa;
 2 Pferde Georg Habeln;
 3 Pferde Andrees Steinpakh;
 2 Pferde Melchor Winnighk,
 2 Pferde Trommetter;
 2 Pferde Feldscher;
 1 Pferd Musterschreiber;
 1 Pferd Leutenambts Trummetter;
 1 Pferd Jacob Poyer;

**Verzeichniß der Reutter, so von deß H. Obersten Compani untter Caspar von Brugk
 gestoßen worden ind sambt ihm seindt zu Schelmen geworden**

Rękopis: GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane. Oryginał.

4 Pferde Christof von Koschwische;
 4 Pferde Merten Rottkowsky;
 2 Pferde Merthen Jandopcki;
 1 Pferd Albrecht Scholowcki;
 1 Pferd Thomaß Schorowcky;
 1 Pferde Bardell Kharwi;
 1 Pferd Hanß Rogewiez;
 3 Pferde Siegemundt Lescheln;
 4 Pferde Caspar Haugwiz;
 2 Pferde Merthen Mehlparadt;
 3 Pferde Daniel Seydel;
 4 Pferde George Khöller;
 4 Pferde Thomaß Walder;
 4 Pferde Aßmus Herman;
 3 Pferde Georg Jencher;
 3 Pferde Christof Richter;
 2 Pferde Hanß Khöller;
 2 Pferde Hanß George von Minthowiz;
 3 Pferde Abracham Krauße;
 3 Pferde Christof Pfizner;
 3 Pferde Hanß Sandagkh;

Rolle der Reutter, des Rittmeister Brugk und Sparr, so sindt außgerißen und zu Schelmen geworden, Diese die ja haben Anrittsgeltt empfangen und bey der Musterung nicht gewesen

Rękopis: GStAPK, I HA, Rep. 7, nr 92, str. niepaginowane. Oryginał.

2 Pferde Berntman Einspenniger;
 2 Pferde Jonnas Mahn Einspenniger;
 2 Pferde Hanß Caspar Qetiliumini;
 2 Pferde Frantz Jochem von Schaplaw;
 5 Pferde Sigemundt Hörcker;
 2 Pferde Georg Barr auß der Schlesien

Bibliografia

Źródła

Acta publica. Verhandlungen und Corespondenzen der schlesischen Fürsten und Stände,
 hsg. J. Krebs, Bd. IV, *Die Jahre 1626–1627*, Breslau 1855.

Kobierzycki S., *Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego*, wyd. J. Byliński, W. Kaczorowski, tłum. M. Krajewski, Wrocław 2005.

Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1846.

Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakuba Sobieskiego, oprac. Żegota Pauli, Kraków 1853.

Piasecki P., *Kronika biskupa przemyskiego*, wyd. A. Chrzęszczewski, Kraków 1870.

Starożytności historyczne polskie, wyd. A. Grabowski, t. I, Kraków 1840.

Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, z. 5, oprac. Z. Spieralski, J. Wimmer, Warszawa 1961.

Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej, z. 5, oprac. Z. Spieralski, J. Wimmer, Warszawa 1961.

Opracowania

Augustyniak U., *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004.

Dworzaczek W., *Konarski Stanisław h. Ossoria vel Kolczyk (zm. 1625), wojewoda malborski*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*. t. XII, s. 470–471.

Gawron P., *Dyscyplina w szeregach armii polsko-litewskiej na terenie Małopolski i Rusi Czerwonej w czasie przygotowań do wyprawy chocimskiej w 1621 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXXI, 2019, z. 2, s. 89–111.

- Gawron P., *Proces tworzenia kadry oficerskiej armii koronnej w czasach Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktura – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011, s. 243–276
- Gawron P., *Wojska zaciągu cudzoziemskiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w latach 1609–1618*, [w:] *„W hetmańskim trudzie”*. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Wimmera, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2017, s. 61–96.
- Gollwitzer H., *Hans Georg Arnim v. Boitzenburg*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. I, Aachen – Behaim, Berlin, 1953, s. 372–373.
- Grundmann Ch.W., *Versuch einer Ucker-Märckischen Adels-Historie*, Prentzlau 1744.
- Helbig K.G., *Hans Georg von Arnim-Boytzenburg*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. I, Leipzig 1875, s. 568–570.
- Irmer G., *Hans Georg von Arnim. Lebensbild eines protestantischen Feldherrn und Staatsmannes aus der Zeit des dreissigjährigen Krieges*, Leipzig 1894.
- König A.B., *Historisch-merkwürdige Beyträge zur Krieges-Geschichte des grossen Kurfürst Friedrich Wilhelms in der Lebenbeschreibung Otto Christophs von Sparr*, Stendal 1793.
- Kirchner E.D.M., *Das Schloss Boytzenburg und seine Besitzer insonderheit aus dem von Arnimschen Geschlechte*, Berlin 1860.
- Kneschke E.H., *Neues allgemeines deutsches Adels-Lexicon*, Bd. V, Leipzig 1864.
- Korzon T., *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. II, *Epoka przedrozbiorowa*, wyd. II, Lwów–Warszawa-Kraków 1923.
- Krebs J., *Schlesien in den Jahren 1626 und 1627*, “Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, Bd. XX, 1886, s. 1–22.
- Krollmann C., *Das Defensionswerk im Herzogtum Preussen*, Teil II, *Das Defensionswerk unter dem Kurfürsten Johann Sigismund*, Berlin 1909.
- Mörner T., *Märkische Kriegs-Obersten des siebenzehnten Jahrhunderts: Ernst Georg Sparr + 1666 [und] Otto Christof Sparr + 1654*, Berlin 1861.
- Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexicon*, t. III, Basel 1726.
- Podhorodecki L., *Chocim 1621*, wyd. I, Warszawa 1988, wyd. II, Warszawa 2015.
- Podhorodecki L., *Kampania chocimska 1621*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. X, cz. 2 (1964), s. 88–143, t. XI, cz. 1 (1965), s. 37–68.
- Podhorodecki L., *Rasza N., Wojna chocimska 1621 roku*, Kraków 1979.
- Potten B., *Sparr Ernst Georg Graf*, *Allgemeine deutsche Biographie*, Bd. XXXV, Leipzig 1893, s. 62–63.
- Tretiak J., *Historia wojny chocimskiej (1621)*, Kraków 1921.
- Wimmer J., *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XIV/1 (1968), s. 3–91.
- Żojdź K., Hundert Z., *Komput chocimski 1621 z rękopisu Biblioteki Narodowej*, [w] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. II, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 248–256.

Алекберли М.А., *Хотинская война (1621 г.)*, Черновцы 1957.

Жерела до історії України-Руси, т. VIII, *Матеріали до історії української козаччини*, ред. М. Грушевськи, т. I, Львов 1908.

Сас П. М., *Хотинська війна 1621 року*, Київ 2011.

Military conscription for the Chocim Campaign of 1621 conducted by Hans Georg von Arnim, Georg Friedrich von Kreytzen and Ernst Georg von Sparr

Summary: At the beginning of 1621, Hans Georg von Arnim, Georg Friedrich von Kreytzen and Ernst Georg von Sparr received patents for drafting men for military service in the German infantry and reiter troops. Arnim recruited his unit in Ducal Prussia, but the conscription process moved slowly, and the regiment did not take part in the Battle of Chocim. Some of the reiters conscripted by Kreytzen and Sparr in the New March rebelled, and having received three months' pay, returned to Brandenburg. However, Kreytzen and his unit of 300 reiters reached Chocim on 1 October 1 1621, several days before the signing of the Polish-Turkish settlement.

Keywords: Chocim 1621; Polish-Turkish Wars; New March; Ducal Prussia; Hans Georg von Arnim, Georg Friedrich von Kreytzen; Ernst Georg von Sparr